

Формування урбаністичного простору України

Останнє десятиліття ознаменувалось стрімким зростанням уваги фахівців різних галузей науки та практики до проблем міського розвитку. При цьому, без перебільшення, можна констатувати, що актуалізація цієї проблематики набула сьогодні глобального виміру. Сама суть і природа міста як надскладної суспільно-територіальної синергетичної системи визначила всю широту спектра урбаністичних проблем сьогодення, що охоплюють питання ресурсів міського розвитку, інженерно-інфраструктурного облаштування міських територій, формування та трансформації економічної бази міст, їх демографічного, соціального та культурного розвитку, екологічного стану, взаємодій, що виникають в міських системах тощо.

Аналізуючи фактори актуалізації геоурбаністичних досліджень в XXI ст., Н. Слука виділяє ключові із них (Слука 2016):

– завершення урбаністичного переходу в глобальному масштабі, коли чисельність міського населення світу перевершила 50 %;

– повне утвердження містоцентричної моделі в економічному розвитку людства. Вже сьогодні в 600 найбільших містах виробляється понад 50 % ВВП світу.

До цього слід додати, що надвисока концентрація населення і господарської діяльності в територіально обмежених міських ареалах формує небачені до сьогоднішнього дня проблеми життєдіяльності людини і функціонування господарства в перенасиченому та видозміненому урбаністичному середовищі, породжує конфліктні ситуації в процесі використання обмежених територіальних ресурсів, перерозподілу фінансових активів, матеріальних благ, інституційно-управлінської ренти тощо.

Все це висуває на порядок денний міського розвитку ключову задачу – вдосконалення внутрішньої організації міст та їх мереж. Ця задача органічно пов'язана з основним концептом геоурбаністики – поняттям урбогенезу, його змістовною суттю та конструктивним потенціалом.

Урбогенез – широке й багатогранне поняття, що об'єднує в собі увесь комплекс процесів зародження і розвитку міст та їх мереж як суспільно-територіальних утворень. Урбогенез одночасно виступає складним явищем і комплексним процесом, що лежить в основі просторової організації суспільства й має дуалістичну природу. З одного боку, він пов'язаний зі складними соціально-економічними, культурно-історичними, геополітичними, ментальнопсихологічними чинниками, процесами та механізмами, що забезпечують виникнення та розвиток міст, їх внутрішню структурування. З іншого боку, урбогенез лежить в основі формування мереж міських поселень різних територіальних масштабів та ієрархічних рівнів.

Складність і недостатня дослідженість даної проблематики зумовили на сьогоднішній день відсутність єдиної та універсальної теорії урбогенезу. Окремі його аспекти інтерпретуються цілим рядом класичних схем, моделей, концепцій та теорій, що знайшли широке висвітлення у науковій літературі. Все їх різноманіття умовно можна розділити на такі групи.

1. Теорії розміщення міст, що розкривають основні чинники виникнення міст та їх локалізацію в межах певних територій. Основними серед них є: а) теорія центральних місць міських поселень В. Кристаллера (Christaller 1933) та А. Льюша; б) теорія змін домінуючих видів транспорту та їх впливу на розвиток міст К. Кулія; в) теорія впливу функціональної спеціалізації на виникнення та розвиток міст (Вагин 2000).

2. Еволюційно-урбаністичні моделі і теорії, що пояснюють етапність та динаміку розвитку систем міських поселень певних регіонів (країн). До їх числа передусім належать: а) фазова модель еволюції систем розселення Дж. Джиббса (Gibbs 1963) та пов'язана з нею теорія диференціальної урбанізації (Трейвиш 2009); б) еволюційна схема розвитку систем

розселення Ж. Зайончковської (Зайончковская 1991); в) еволюційна концепція взаємодії центру та периферії Дж. Фрідмана (Friedman 1966).

3. Група теорій та моделей структуризації та розвитку внутрішньоміського простору, що включає в себе: а) концентричну модель структуризації міського простору Р. Парка і Е. Бьорджеса (Park, Burgess 1925); б) поліцентричну модель міського простору Ч. Гарріса та Е. Ульмана (Harris, Ullmann 1958); в) секторальну модель структуризації міського простору Х. Хойта; г) імітаційну модель розвитку міста Дж. Форрестера (Forrester 1970).

Не зважаючи на всю широту спектру теорій, покликаних виявити та інтерпретувати закономірності урбогенезу, ряд його аспектів та проблем розвитку залишаються все ще нез'ясованими, недостатньо дослідженими та теоретично необґрунтованими. Особливо рельєфно це проявляється при дослідженні урбогенезу конкретних територій на певних етапах його розвитку. Показовим у зв'язку з цим є дослідження урбогенезу України, в основу якого покладено ретроспективний аналіз виникнення та розвитку міських поселень, їх локалізації в межах країни.

Початок урбогенезу території України слід пов'язувати з колонізацією греками Північного Причорномор'я і Приазов'я та розбудови ними мережі античних міст-полісів. Ця колонізація розпочалась у середині VII ст. до н. е. і пройшла декілька етапів – освоєння західної частини Північного Причорномор'я, понизь Дніпра, Південного Бугу та Дністра, узбережжя Криму. В ці періоди виникають міста Борисфен, Тіра, Ніконій, Ольвія, Каркінітіда, Херсонес, Пантікапей, Танаїс та багато інших (Рыбаков 1984). Значна частина цих міст в силу певних обставин припинила своє існування (Ольвія, Борисфен та ін.), окремі ж з них, пройшовши складний історичний шлях розвитку і зазнавши докорінних трансформацій, існують і сьогодні як міста. Це найстаріші міста України – БілгородДністровський (Тіра), Севастополь (Херсонес), Євпаторія (Каркінітіда), Феодосія, Керч (Пантікапей) та ін.

За свою більш як тисячолітню історію грецькі поліси Північного Причорномор'я не поривали зв'язків із середземноморським античним світом. З іншого боку, вони формували та підтримували тісні соціально-економічні та культурні зв'язки з народами, що заселяли сусідні степові та лісостепові території. В епоху раннього середньовіччя ці міста продовжували відігравати роль потужних полюсів, які генерували та поширювали інновації античного світу на терени, що формують сьогодні територію України, де розвивались Зарубинецька (III ст. до н.е. – II ст. н.е.), Черняхівська (II – V ст. н.е.), Київська (III – V ст. н.е.), Пеньківська (V – VII ст. н.е.), Лука-Райковецька (VIII – IX ст. н.е.), Роменська (VIII – X ст. н.е.), Салтівсько-Маяцька (VII – X ст. н.е.) та інші археологічні культури (Винокур, Телегін 2004; Залізник 1999).

Саме з цими культурами пов'язане виникнення містоподібних поселень, а пізніше і міст, де розвивалась торгівля і ремесла і які відігравали консолідуючу для навколишньої території роль. Окремі з цих поселень являли собою укріплені городища і фортеці, що виконували оборонну функцію для певної групи поселень. При цьому, основним будівельним матеріалом було дерево. В Роменській та Салтівсько-Маяцькій культурах при будівництві міст та укріплень, площа яких інколи досягала декількох десятків гектарів, широко використовувався камінь.

Просторова організація поселенської мережі на теренах сучасної України в ранньому середньовіччі досить чітко кореспондується з першою стадією формування центр-периферійних структур Дж. Фрідмана та першою і другою фазами еволюції систем розселення Дж. Джиббса. Характерною для цього етапу є наявність на території системи локальних ядер, кожне з яких має свою зону впливу. У розселенській мережі домінували сільські поселення.

Таким чином, на час становлення Київської держави (IX ст. н.е.) в межах її території вже була сформована досить розвинута поселенська мережа. Зростання Києва як основного

консолідуючого ядра більшої частини Східної Європи фактично ознаменувало її перехід до другої стадії Дж. Фрідмана. Вона характеризується соціально-економічною поляризацією території внаслідок інтенсивного розвитку одного із найбільш благополучних та динамічних ядер, яке й стає її основним центром – столицею країни.

Опис міст Українських земель часів Київської держави та наступних періодів міститься у багатьох літописних джерелах. Одним із них, що вважається найбільш повним і точним, є літописний реєстр “Список руських міст далеких і близьких”, укладення якого датується другою половиною XIV ст. (Русина 2012; Тихомиров 1952). В межах сучасної України відповідно до цього реєстру знаходилося близько 110 міст. З них на сьогоднішній день лише 31 населений пункт зберіг статус міського поселення. Серед них Київ, Львів, Вінниця, Черкаси, Житомир, Чернігів, Луцьк, Чернівці та ряд інших. Близько ж 80 міст того часу зникли, або ж, втративши в різні періоди свою консолідуючу функцію, набули статусу сільських поселень. Частина з цих літописних міст все ще залишається неідентифікованою і не має точної географічної прив’язки (Атлас історії... 2012; Лоза 2010).

Проведений аналіз засвідчив, що в XII – XIV ст. досить активно відбувався урбогенез в басейнах річок, які межували з Диким Полем – обширними степовими просторами сучасної України. Так, зокрема в басейні Дністра, виділялась компактно розміщена група міст – Хотень, Бакота, Кам’янець, Каліос, Кучельмин, Плав, Онут; Південного Бугу – Брацлав, Гута Райгородська, Ладижин, Немирів, Сокилець; Росі – Родень, Товарів, Дверен, Корсунь, Богуслав, Торчеськ, Володарів, Юріїв; Сули – Воїнь, Горошин, Желні, Лохвиця, Лубно, Лукомль, Кснятин, Ромен, Сніпорід, Синець; Ворскли – Лтава, Опішня, Глинське, Охтирка, Хотомішль; Сіверського Дінця – Донець, Гайдари, Хорошеве та ін.

З одного боку, ці міста були важливими центрами обміну, де здійснювалась торгівля з кочовим та напівкочовим населенням степів, з іншого – вони виконували важливу для усього краю оборонну функцію, були своєрідними форпостами поступового землеробського освоєння степового фронтиту.

Слід зазначити, що у XIII – XIV ст. у степах Північного Причорномор’я монголами була заснована мережа міст з поліетнічним населенням, основна роль яких полягала у забезпеченні транзитної торгівлі між Китаєм, Іраном і Середньою Азією та Європою (Єльніков 2008). Ці міста розміщувались у важливих “фокусних” точках степового простору – на переправах через річки, перехрестях шляхів тощо (Атлас історії... 2012; Лоза 2010). Так, у нижній течії Південного Бугу та Інгулу знаходились міста Велика Мечетня, АкМечеть, Балаклея, Солоне, Аргамакли-Сарай; Дніпра – Каїри, Кучугури, Кінське, Ігрен, Калєбарда, Кічкас, Кишеньки та ін. На узбережжі Чорного моря була заснована низка венеційський і генуезьких факторій та міст-колоній. В гирлі Дунаю знаходилось місто Лікостомо, Дністра – Монкастро, Дніпра – Каструм Іліцис. Серед найбільших генуезьких міст Криму були Чембало, Горзувіум, Партеніт, Луста, Солдайя, Кафа, Воспоро.

Зміна геополітичних умов та економічної ситуації у XV ст. поступово привела до функціональних трансформацій, занепаду, а згодом і до зникнення деяких із цих міст. Отже, слід констатувати, що геополітичний, оборонний та гео економічний чинники відігравали одну із ключових ролей на ранніх етапах урбогенезу України.

Пізнє Середньовіччя та Новий час в українських землях ознаменувались посиленням процесів урбогенезу, що мав свою специфіку. З одного боку, відбувалось ущільнення поселенської і в першу чергу міської мережі; з іншого – намітилася досить виразна тенденція розширення міського ареалу у південному, східному та південно-східному напрямках.

Динаміка урбогенезу характеризується рядом показників, основним серед яких слід вважати кількість нових поселень, що виникла за певний проміжок часу. При цьому, часом виникнення поселення є задокументована дата його заснування чи першої згадки про нього. Для античного періоду та раннього Середньовіччя використання такого підходу є

проблематичним, оскільки для більшості поселень, які існували в той період, відсутня достовірна інформація щодо часу їх виникнення. Достатньо повною та достовірною ця інформація є лише для міст України, що виникли у продовж останніх п'ятисот років (Івченко 1999, 2000; Ковтун, Степаненко 1990).

Проведений нами аналіз динаміки виникнення міст в межах українських земель засвідчив “хвилеподібний” характер урбогенезу з досить вираженими сторічними “піками” на початку XVI, XVII та XVIII століть (рис. 3.1). Упродовж XV ст. урбогенез характеризувався ущільненням поселенської і, перш за все, міської мережі території України переважно у її західних землях, де виникають такі міста як Пустомити, Золочів, Дашава, Рава-Руська, Олевськ, Берестечко, Почаїв, Бердичів та багато ін. На початку XVI ст. намітилася тенденція до ущільнення поселенської мережі у центральних регіонах України. Так, зокрема в цей період виникають міста Бородянка, Макарів, Ржищів, Тетіїв, Ставище, Яготин, Чигирин, Сміла та багато ін. Висока активність урбогенезу в цей час підтверджується і тим фактом, що лише у Київському воєводстві у XVI ст. було засновано майже 200 нових поселень, переважно укріплених міст та містечок, в кожному із яких проживало приблизно по 500-1000 осіб (Subtelny 2000: 107).

З другої половини XVI та у XVII ст. відбувається інтенсивне розширення поселенської мережі у південному та східному напрямках. Прискорений господарський розвиток українських земель загалом та активізація урбогенезу зокрема були зумовлені глибокими соціально-економічними трансформаціями, що відбувалися в цей час в Європі. Після відкриття Америки з'явився стабільно високий попит на зерно, а потоки золота і срібла з Нового Світу викликали вибух цін на продукти харчування (Subtelny 2000: 87; Beluszki 2001: 70). Власне, у цей період і формується сучасна спеціалізація господарства України на товарному виробництві продовольства, утверджується її імідж “житниці Європи” (Чуткий 2015).